

<https://doi.org/10.31392/VAN-2022.39-42.16>
УДК 94:327:271.21 (560) «1918/1922»

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1918 – 1922 РР.)

Гончар Юлія Борисівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ
e-mail: yu.b.honchar@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0106-1385>

Коростельова Анна Сергіївна

студентка магістратури,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ
e-mail: annakorosteliovaanna@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2176-6270>

Анотація. В статті висвітлюється міжнародна діяльність Константинопольського патріархату в період від завершення Першої світової війни до Лозаннської конференції. Аналізуються спроби Патріархату взяти участь у повоєнному врегулюванні та набуті міжнародну правосуб'єктність. На базі тогочасної американської та турецької періодики розширено уявлення про цілі та інструменти міжнародної діяльності Патріархату в контексті нових повоєнних реалій. Розглянуто специфіку вирішення питання Константинополя та Проток в перебігу Паризької конференції та визначено причини неготовності союзницьких держав до виділення проблеми Патріархату в окреме питання. Висвітлено участь делегації Патріархату в Лондонській конференції 1920 р. та значення міжсоюзницьких протиріч в перебігу греко-турецької війни для становища Патріархату. Розкрито погляди та проаналізовано діяльність патріарха Мелетія IV щодо залучення підтримки союзницьких держав в 1922 р. Із залученням грецької історіографії розкрито негативний вплив внутрішньополітичної ситуації в Греції та розколу в іредентистському русі на результати міжнародної діяльності Патріархату. Зроблено висновки про значення даного періоду для подальшої активізації міжнародного напрямку діяльності Патріархату.

Ключові слова: Константинопольський патріархат, Перша світова війна, Паризька мирна конференція, Лондонська мирна конференція 1921 р., Велика Британія, Франція, США, Греція, Турецька держава, греко-турецька війна 1919 – 1922 рр., Лозаннська конференція.

Постановка проблеми. Історія християнської Церкви та діяльність церковних інституцій посідали важливе місце в світовій історії та історії окремо взятих країн. Сакральний статус та суспільний вплив Церкви часто ставали каталізаторами та рушійними силами, які відігравали вирішальну роль в державотворенні та влаштуванні міжнародних справ. Особливо вагомим цей вплив ставав в кризові чи посткризові періоди історії. Роль, яку відіграв Константинопольський патріархат у здобутті автокефалії Православною церквою України, є одним із свідчень цього.

Попри багатовіковий процес втрати впливу Константинопольського патріархату внаслідок перебування в рамках Османської імперії, ситуація, що склалась в Європі і світі за результатами Першої світової війни, дозволила Фанару активізувати свою діяльність з укріплення позицій Церкви та виходу її на міжнародну арену. Процес розпаду імперій та зародження в міжнародних відносинах принципу права націй на самовизначення створили підґрунтя для ідей відновлення історичних кордонів Великої Греції та статусу Константинопольського патріархату. Поразка Османської імперії у війні стала історичним шансом для Патріархату здобути суб'єктність у міжнародних відносинах. Втім результат цих устремлінь залежав від позицій держав Союзників – переможців у війні як в питанні облаштування повоєнної системи міжнародних відносин, так і у греко-турецькому протистоянні.

Мета – визначити цілі та результати міжнародної діяльності Константинопольського патріархату в період від завершення Першої світової війни до початку Лозаннської конференції у листопаді 1922 р. в контексті повоєнного врегулювання та перебігу греко-турецької війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика даного питання до цього часу не привертала уваги українських дослідників. Втім доробок грецької та турецької історіографічних шкіл, в яких висвітлюється становище та роль Патріархату в період після Першої світової війни, дозволяють казати про актуальність та значущість даного питання для розуміння процесів повоєнного врегулювання та історії Патріархату в ХХ ст. В дослідженні використано праці грецьких дослідників Г.-С. Мамалоса [Μάμαλος, 2009] та А. Нанакіса [Νανακίς, 1988]. Перший досить ґрунтовно висвітлив особливості устрою Константинопольського патріархату та проаналізував певні аспекти міжнародної ситуації повоєнного періоду. В монографії А. Нанакіса висвітлено особливості приходу до влади патріарха Мелетія IV та охарактеризовано проблеми, які він намагався розв'язати у міжнародній діяльності Фанару. Турецька історична школа багато уваги приділяла повоєнному становищу турецької держави, її спробам віднайдення консенсусу з країнами-переможницями та питанню місця й ролі Константинопольського патріархату в тогочасних процесах. Дослідник М. Баш [Baş, 2018] висвітлив особливості діяльності Фанару в перші повоєнні роки та охарактеризував його прозахідну політику. Н. Ердем [Erdem, 2016] проаналізувала особистість патріарха Мелетія IV, особливості його прозахідної орієнтації та її вплив на спроби Патріархату до ствердження на міжнародній арені. І. Ердал [Erdal, 2004] висвітлив питання довкола Фанару на базі тогочасної турецької періодики, а Е. Ялчин [Yalçın, 2010] проаналізував діяльність Константинопольського патріархату в період Епохи другої турецької Конституції. Дослідник Й. Курт [Kurt, 1995] приділив увагу питанню взаємовідносин Фанару з великими державами – переможцями у війні. Радянська та російська історична наука акцентувала увагу переважно на питанні політики Патріархату щодо помісних православних церков [Шкаровский, 2014]. В дослідженні також використано працю радянського історика А. Міллера, яка, попри заангажованість загальних оцінок, містить корисний фактологічний матеріал щодо позицій союзницьких держав та США в питанні долі Константинополя під час роботи Паризької конференції [Миллер, 1951].

Джерельна база дослідження представлена в основному тогочасною періодикою. Ідея оформлення і передачі під управління США мандатної території, що складалась з османських володінь, включаючи Константинополь, яка обговорювалась на Паризькій мирній конференції, зумовили інтерес американської преси до проблем Патріархату. Матеріали американської газети «The New York Times» [Allies to be neutral in Greek-Turk war. Greek Forces Rorted Divided Into Three Groups Cut Off From Each Other, 1921; 700,000 Greeks victims of Turks, 1921] містять суттєву інформацію щодо діяльності Константинопольського патріархату та міжнародної реакції на неї. В роботі над дослідженням важливе значення мали і публікації в тогочасній турецькій періодиці, що представлена газетами «İrade-i Milliye» [İrade-i Milliye, 1919; 1920] та «Selamet (Selanik)» [Selamet (Selanik), 1921]. Матеріали даних газет висвітлюють певні аспекти зовнішньополітичної діяльності Вселенського патріархату та розкривають публічні кроки Фанару на шляху встановлення відносин з союзницькими державами. В роботі також використано текст Севрського мирного договору з Османською імперією 1920 р. [Erim, 1953].

Таким чином, комплекс історіографічної та джерельної баз надає змогу детально дослідити проблематику даного питання та висвітлити основні аспекти взаємозв'язку діяльності Патріархату та повоєнної міжнародної ситуації відповідно до мети дослідження.

Виклад основного матеріалу. Підписання 30 жовтня 1918 р. Мудроського перемир'я означало для Османської імперії певну втрату державності - підпорядкування країни союзницьким державам як в політичному, так і в військовому відношенні [Μάμαλος, 2009, с. 2]. Проте для інших народів, які проживали на території Османської імперії, особливо для носіїв християнського віросповідання, такий стан речей означав одне - початок визвольних процесів та відродження надії на незалежність [Μάμαλος, 2009, с. 3]. Зокрема, завершення Великої війни активізувало турецьких греків, які за підтримки Патріархату відкрито підтримували ідею окупації Грецією Анатолії. Так, вже 4 листопада 1918 року греки, за підтримки Фанару, «з хлібом і сіллю» зустрічали в порті Ізміру британський військовий корабель [Baş, 2018, с. 285]. А в 1919 р. грецьке населення вітало союзницькі війська, які прибули до Константинополя. Окупація союзницькими військами (переважно британськими) Стамбулу та створення воєнної адміністрації Антанти дозволили Фанару відкрито виступати проти турецької влади. Так, 21 січня 1919 р. Патріархат скасував викладання турецької мови в грецьких школах міста, а вже 16 березня в храмах Константинополя було оприлюднено прокламацію про «Об'єднання з Грецією», після чого Патріархат та місцеві греки відмовились визнавати султанський уряд. Після відмови греків від участі у парламентських виборах в листопаді 1919 р. розрив з османською владою виявився повним [Шкаровский, 2014].

Така діяльність Патріархату виявилась неочікуваною для турецької влади, адже в довоєнний період та на самому початку Великої війни Патріархат був досить обережним та помірним в своїх кроках. І лише наприкінці війни вдався до відкритих звернень до союзницьких країн зі скаргами на Османську імперію. Як наголошує турецька історіографія, лише в час кризи Патріархат «показав своє істинне обличчя». Патріархат «знаходився під впливом націоналістичних рухів та за допомогою іноземних держав робив всі кроки для укріплення Греції. Все це – в рамках “Великої

Ідеї з метою відродження Візантії» [Yalçın, 2010, с. 173-174]. Лідер національно-революційного руху Мустафа Кемаль характеризував такі дії як наполегливу працю християн з метою якнайшвидшого розпаду османської держави [Erdal, 2004, с. 35-36]. Своєю чергою, Константинопольський патріархат пояснював свою позицію тим, що під час Першої світової війни турецький уряд нівелював цілу низку привілеїв грецької общини та Патріархату, внаслідок чого виникла неприязнь між Фанаром та турками.

З особливим резонансом такі відкриті прозахідні виступи зазвучали після зустрічі очільника Фанару та Константинопольського вірменського патріарха Завена з американським генералом Джеймсом Гарбордом, який прибув до Константинополя у вересні 1919 р. [Erdal, 2004, с. 35-36]. Комісія на чолі з генералом Гарбордом була створена в ході роботи Паризької конференції за ініціативою В. Вільсона з огляду на розгляд питань геноциду вірмен та мандату США на турецьку Вірменію. Метою її роботи було визначити становище вірменського населення та врегулювати турецько-вірменську конфронтацію. Для Патріархату зустріч з генералом Гарбордом відкривала перспективу вирішення ще й грецького питання – адже в ході греко-турецької війни, що фактично розпочалась в травні 1919 р., відбувалось масове насильницьке виселення греків з турецької держави [Kurt, 1995, с. 41].

Сподівання Патріархату на звільнення від турецького контролю за допомогою союзницьких держав та його прагнення очолити рух турецьких греків ґрунтувались не лише на факті поразки Османської імперії у війні, але й на новітніх принципах повоєнного світу. Турецький дослідник Е. Ялчин, як приклад, наводить матеріали офіційного видання Патріархату за 1918 р., в яких Фанар заявляв про бажання відновити справедливість на основі Принципів Вільсона [Yalçın, 2010, с. 165]. Розрив офіційних відносин між Фанаром та турецьким урядом пояснювався теж Принципами Вільсона, згідно з якими кожна нація має право вільно розвиватися [Baş, 2018, с. 286].

Звернення до Принципів Вільсона простежувалося і в церковній екуменічній діяльності Патріархату. В енцикліці січня 1920 р., звертаючись до всіх християнських Церков, місцеблюститель Дорофей закликав до створення «Ліги Церков» за аналогією Ліги Націй. Створення Ліги Націй «з метою захисту прав, підтримки любові та згоди між народами» відповідало новим повоєнним пацифістським реаліям та відображало нові тенденції в політичній площині. Тож, в доповнення до цього, необхідно було створити і Церковну Лігу, таким чином остаточно припинивши прозелітизм, міжконфесійні ворожнечі та відмінності в церковних догматах [Православие и экуменизм, 1999, с. 60-62]. Проте, ідея Дорофея не знайшла належного відзиву представників християнських Церков, а всі скликані в подальшому церковні конференції не призводили до консенсусу.

В перший повоєнний період всі сподівання Патріархату на відновлення власного впливу та авторитету були нерозривно пов'язані з ідеєю об'єднання всіх історичних земель Греції та відновлення Візантійської імперії. Існуюча в той момент спільна підтримка Великою Британією та Францією ідеї передачі Греції значних турецьких територій та санкціонована ними висадка 15 травня 1919 р. грецьких військ у Смірні в Малій Азії підкріплювали ці сподівання. Показовим у цьому питанні стала відмова обирати та офіційно висвячувати нового патріарха після усунення з посади в жовтні 1918 р. відомого про-турецьким налаштуванням

Германа V. За стратегією Фанару патріарший престол мав залишатися вакантним і очолюватися місцеблюстителем доти, поки не буде реалізована ідея «Великої Греції». Обрання нового патріарха для всієї «Великої Греції» мало стати історичним символом і підтвердженням закономірності відродження Візантії. Крім того, це мало ствердити сакральність Константинопольського патріархату. Разом з тим грецький уряд у вакантності патріаршого престолу вбачав, перш за все, політичні прорахунки – новим патріархом мала стати наближена до грецького політикуму людина, яка б проводила нерозривну з грецьким урядом діяльність [Μάμαλος, 2009, с. 9-10].

Одночасно Патріархатом були здійснені перші спроби з відновлення міжнародного статусу церковної інституції. Наприкінці 1918 р. місцеблюститель Дорофей – перший повоєнний очільник Фанару – заявив про намір особисто брати участь у переговорах з укладання мирних договорів та відвідати Паризьку конференцію. Втім грецький прем'єр-міністр Елефтеріос Венізелос висловився проти поїздки місцеблюстителя [Μάμαλος, 2009, с. 11]. В умовах домінування спільної ідеї «Великої Греції» вплив Греції на Патріархат виявився вирішальним. Тож, варто визнати, що навіть для грецького політикуму Патріархат не ототожнювався з інституцією, яка мала достатню вагу для вирішення міжнародних питань.

Проте Фанар, на чолі з місцеблюстителем Дорофеем, не полишав спроб привернути увагу учасників Паризької конференції до питання статусу Церкви та засвідчити свою роль у вирішенні повоєнних проблем. На адресу Паризької конференції було надіслано телеграму. Головний акцент в ній було зроблено на проблемі небезпеки перебування християн під владою турків. В телеграмі наголошувалось, що турки не змінять свого менталітету і віри після перемир'я, тож лишати християнське населення під владою турків – катастрофа. Дорофей наголошував, що всі християни з нетерпінням чекають встановлення миру на засадах цілковитої свободи [Selamet (Selanik), с. 1]. Подібні телеграми із застереженням про небезпеку для «матері християнства», що постає через розташування церковної інституції на території Туреччини, розсилались і по європейських столицях [İrade-i Milliye, 1919, с. 4]. На противагу таким звинуваченням турецька сторона через пресу заявляла, що уряд здатний довести неправомірність таких звинувачень, адже Османська імперія ніколи не перешкоджала свободі та розвитку християн [İrade-i Milliye, 1920, с. 4].

Звернення Патріархату не отримали належної уваги, в ході Паризької мирної конференції питання Патріархату так і не було поставлене на порядок денний. Впродовж роботи конференції складна дипломатична боротьба з питання поділу турецьких територій та контролю над Протоками зумовила загальну підтримку ідеї встановлення міжнародного контролю над Константинополем у вигляді мандату Ліги Націй. Таке вирішення проблеми розглядалось як прийнятне і прем'єр-міністром Греції Е. Венізелосом. Головним завданням для нього було виведення Константинополя з-під турецького контролю. В своїй промові перед Радою десяти в лютому 1919 р., апелюючи до принципів В. Вільсона, він наголосив, що Константинополь не є «чисто турецьким містом», тому не можна припустити його включення до Османської імперії [Миллер, 1951, с. 64].

Після погодження між Ллойд Джорджем, Клемансо та Вільсоном на засіданні 13 травня 1919 р. питання про перехід мандату на місто Константинополь, протоки Босфор і Дарданелли та Мармурове море, за умови схвалення Сенату, до США,

питання подальшого становища Патріархату по суті переходило до прерогатив США. В будь-якому разі, інтернаціональний статус Константинополя міг гарантувати Патріархату його безпеку і можливості до розширення власного впливу.

Втім головним завданням американської дипломатії впродовж всієї роботи конференції було сформулювати в турецькому суспільстві та у представників різних політичних груп переконання щодо корисності американського контролю над територіями Туреччини. Однією з підстав для цього було те, що США не перебували в стані війни з Османською імперією. Самого ж Вільсона в цей час більше турбувало питання подальшого перебування в Константинополі султана і султанського уряду. Велике враження на президента справив виступ перед Радою чотирьох конференції «індійської делегації» – представників Мусульманської ліги на чолі з Ага-ханом, яка заявила протест проти поділу Туреччини і наполягала на залишенні султана в Константинополі під приводом почуттів мільйонів мусульман Індії до султана-халіфа. Вільсон навіть висунув ідею виділення султану-халіфу в Константинополі окремого району – своєрідної резиденції, де він був би «точно як папа римський у Римі». Таким чином султан міг би залишатися в Константинополі, одночасно не маючи над ним суверенітету [Миллер, 1951, с. 68-69]. Тож, очевидно, що лише присутність на конференції забезпечувала зацікавленим сторонам можливість ставити і відстоювати власні інтереси.

Остаточне рішення питання Константинополя та умов угоди з Туреччиною було відкладене конференцією допоки «уряд США не встановить, чи зможе він прийняти мандат на частину колишньої Турецької імперії» [Миллер, 1951, с. 71]. В роботі комісій Паризької конференції другої половини 1919 року питання статусу Константинополя вже не розглядалось як остаточно вирішене. Подальша втрата позицій американської дипломатії та відмова Сенату США в листопаді 1919 р. ратифікувати Версальську угоду остаточно поховали ідею Міжнародної Константинопольської держави. Згідно рішень Лондонської конференції (лютий 1920 р.) та конференції у Сан-Ремо (квітень 1920 р.) Греція отримала права на район Смірни та всю Східну Фракію, але США відмовились від прав на мандат над Константинополем та протоками. Зрештою, текст, підписаної в серпні 1920 р. Севрської угоди, хоча й містив пункти про захист прав національних та релігійних меншин, залишив турецький суверенітет над Константинополем [Erim, 1953, с. 571].

Новий шанс для Патріархату привернути міжнародну увагу і отримати підтримку від союзницьких держав з'явився після політичного перевороту в Греції. Раптова смерть в жовтні 1920 р. царя Олександра підняла питання престолонаслідування і загострила протистояння між так званими роялістами, прихильниками відстороненого в 1917 р. царя Костянтина, та венізелістами, які стояли на радикальних національних позиціях. Відсторонення від влади Е. Венізелоса та повернення на престол царя Костянтина в грудні 1920 р. сприймалось Фанаром як чинник, що розхитує ідею «Великої Греції» та ставить під загрозу позиції греків, що жили під турецькою адміністрацією та Патріархатом. Адже добре відоме германофільство короля, що втілювалось у небажанні підтримувати Антанту під час війни, стало підґрунтям для послаблення союзницької підтримки грецьких територіальних вимог в міжнародній площині.

Першою незадоволення змінами в Греції висловила Франція. В заяві французького міністра закордонних справ Жоржа Лейга повернення короля

Костянтина розцінювалось як втручання Німеччини в справи Близького Сходу. Таким чином Жорж Лейг попередив грецький уряд щодо зміни клімату французької політики [Μάμαλος, 2009, с. 15-16]. Разом з Францією відреагували послы ще трьох союзницьких країн, що застерегли про погіршення відносин між їхніми країнами та Грецією, а також пригрозили припинити всіляку фінансову допомогу країні, в разі повернення монарха [Μάμαλος, 2009, с. 16].

Реакція Фанару на події в Греції виявила його прагнення продемонструвати свою відповідність міжнародним реаліям. Грецькому монарху було адресовано телеграму, в якій місцеблюстителю Дорофей від імені Священного Синоду та Об'єднаного Собору просив того не повертатись до Греції [Μάμαλος, 2009, с. 18]. Розрив з новим урядом Греції та відкрита підтримка позиції союзників було спрямована на підвищення престижу Фанару як міжнародного інституту [Erdem, 2016, с. 113-114].

Скликана у лютому-березні 1921 р. Лондонська конференція підтвердила справедливність таких розрахунків – вона стала першою міжнародною конференцією, в роботі якої брала участь делегація Патріархату на чолі з місцеблюстителем Дорофеєм. Серед іншого на конференції, в якій взяли участь представники Великобританії, Франції, Італії, Греції та Туреччини, передбачалась спроба врегулювати проблему греко-турецької війни та можливість перегляду умов Севрської угоди, яка перебігом війни та розколом в ставленні Великобританії та Франції до її учасників вже перетворилась у «мертву букву». Велика Британія попри політичний переворот продовжувала підтримувати греків, сподіваючись на укріплення власних позицій на Близькому Сході. Франція ще з 1920 р. взяла курс на самостійну політику щодо кемалістського уряду, який, зрештою, в жовтні 1921 р., призвів до підписання в Анкарі франко-турецької сепаратної угоди. Французи не лише поступились територією Кілікії в Малій Азії, яку отримували за Севрською угодою, але й почали поставки зброї армії Мустафи Кемалю.

Попри те, що грецька армія на початку 1921 р. розпочала широкий наступ в Малій Азії, невизначеність результатів війни зберігалась. Тож, жодна зі сторін не погодилась на пошук компромісу за столом переговорів. Посередницька місія, яку, очевидно, мала здійснювати делегація Фанару, теж не дала результатів. Висловивши занепокоєння відмовою грецької делегації сідати сідати за стіл переговорів з султанською делегацією та делегацією Мустафи Кемалю, представники Патріархії зосередили увагу на питанні безпеки Церкви в разі турецької перемоги. Відкрито заявлені просоюзницькі симпатії та розрив відносин з турецькою державою змушували делегацію до пошуку консенсусу з турками [Μάμαλος, 2009, с. 20-21]. Голос делегації Патріархату виявився малозначущим, опосередкованим свідченням чого став той факт, що представники Фанару продовжували надсилати телеграми на адресу інших делегацій [Selamet (Selanik), 1921, с. 1].

В той же час Патріархія не полишала спроб зберегти свою роль у міжнародному врегулюванні конфлікту. Відомо, що в липні 1921 р. представники Вселенського Патріархату готували для британського Верховного комісара меморандум, в якому описувалися злочини турків в греко-турецьких кампаніях. Патріархат акцентував увагу союзницьких адміністрацій і на тому, що турецька сторона порушує правила, встановлені міжсоюзницьким контролем в Константинополі [700,000 Greeks victims of Turks, 1921, с. 4].

На Лондонській конференції місцеблюститель Дорофей помер від серцевого нападу, що зробило патріарший стіл двічі вакантним і відкрило нову сторінку в історії Вселенського патріархату. Наступником і вже офіційно висвяченим в грудні 1921 р. патріархом став Мелетій Метаксакіс – Мелетій IV. Його кандидатура виявилась неприйнятною ані для турецького, ані для грецького урядів внаслідок політичних перетворень у цих країнах [Μάμαλος, 2009, с. 40].

Після політичного перевороту в Греції новий грецький уряд запевняв своїх політичних опонентів у прагненні створити атмосферу довіри та національної єдності. Проте на всіх рівнях державного апарату відбувалася заміна венізелістів на роялістів, венізелістські чиновники зазнавали переслідувань. Не оминула ця доля і грецьку Церкву. Тодішній митрополит Афінський, Мелетій Метаксакіс, відомий як друг і прихильник Е. Венізелоса, був відсторонений з посади королівським указом. Рятуючись від свавілля роялістів, Мелетій покинув Грецію та в лютому 1921 р. вирушив до США, де він продовжив свою церковну діяльність. Американський уряд не заперечував проти політичного притулку для Е. Венізелоса та Мелетія, адже погляди США певним чином були тотожними до західноєвропейських, і окреслювали повернення короля Костянтина як негативну подію [Μάμαλος, 2009, с. 13-16].

Політичні перетворення в Греції напряду вплинули на ситуацію всередині Константинопольського патріархату. В середовищі Священного Синоду відбувся розкол, адже частина Патріархії підтримувала грецький уряд. Посилаючи сигнал прихильникам орієнтації на грецьку владу, в березні 1921 р. міністр закордонних справ Греції Балтацис під час свого виступу в Національних зборах Греції наголосив, що грецький народ висловлює подяку Патріархату, адже саме завдяки його діяльності грецький народ досягає перемоги [Yalçın, 2010, с. 172].

Одночасно, зважаючи на велику частку венізелістів серед константинопольських ієрархів, грецький уряд всіляко перешкоджав автономності прийняття рішень Патріархатом. Такий стан речей викликав у Фанару занепокоєння та сприяв утвердженню думки про необхідність негайного обрання Патріарха. Зважаючи на спільність позиції з Е. Венізелосом, активні екуменічні зв'язки та церковну діяльність в США, вибір впав на Мелетія Метаксакіса – в церковному середовищі перемогла партія венізелістів. Очевидно, такий вибір був гостро сприйнятий грецьким урядом та поглибив кризу у взаєминах між Грецією та Патріархатом [Μάμαλος, 2009, с. 29-30].

Разом з цим ймовірність підпорядкування Фанару Мелетію та, як наслідок, загроза поширення ідеалів грецького іредентизму, викликала незадоволення і турецької держави. Турецький султанський уряд почав вживати різні заходи для недопущення Мелетія до посади. Так, рада міністрів Османської імперії в грудні 1921 р. постановила обов'язковою умовою для обраного патріарха наявність османського громадянства, в той час як новий патріарх був громадянином Греції. Позиція турецького уряду виявилась принциповою і була підкріплена спеціальним циркуляром Міністерства внутрішніх справ, згідно з яким заборонялася видача державних документів грецьким громадянам, якщо вони надавали довідку, видану Патріархатом [Μάμαλος, 2009, с. 40]. Втім, користуючись своїми екуменічними зв'язками з різними країнами та підтримкою офіційного Вашингтону, новообраний патріарх звернувся до архієпископа Кентерберійського з проханням вплинути

на МЗС Великобританії, щоб нейтралізувати таку гостру реакцію Порти [Μάμαλος, 2009, с. 40].

Ймовірність проголошення Мелетія патріархом викликала обурення офіційних Афін, тому грецький уряд безуспішно намагався втрутитися в вибори патріарха, розставляючи перешкоди під час виборів та самої поїздки новообраного патріарха до Константинополя. Крім іншого, грецький уряд непокоїла ймовірність того, що дорога до Константинополя буде проходити через Белград та Бухарест, адже сербський та румунський уряд і Церква могли визнати Мелетія Вселенський патріархом [Navakēs, 1988, с. 113-114]. На знак невизнання новообраного патріарха грецький уряд відмовив Мелетію, як громадянину Греції, видавати паспорт для виїзду з США. Зрештою, патріарх мав звернутися безпосередньо до британського уряду. Перспектива видачі паспорту Великою Британією в рамках доктрини поваги свободи особистості, і того, що патріарх буде подорожувати Європою з британським паспортом, змусили грецький уряд поступитися і надати всі необхідні документи для виїзду з США. Вже 19 грудня 1921 р. новообраний патріарх відбув до Лондона [Μάμαλος, 2009, с. 42-43].

Дорогою до Константинополя Мелетій здійснив подорож Європою та низку зустрічей з представниками європейського політикуму. Таким чином новообраний патріарх прагнув зрозуміти настрої європейських країн щодо грецького національного питання в Малій Азії. В той час саме планувалося проведення Канської конференції, яка, окрім низки повоєнних економічних питань, мала б розглянути і питання національного характеру в контексті греко-турецької конфронтації та примусового виселення греків. Зустрічі з європейськими лідерами мали б окреслити для Мелетія загальноєвропейські тенденції та, після приїзду до Константинополя, допомогти прийняти якнайкращі рішення щодо подальшого управління Патріархатом та захисту своєї пастви [Navakēs, 1988, с. 107-108].

Зустріч з британським прем'єр-міністром відбулася 18 січня 1922 р. і завершилась доволі успішно. Враховуючи британську підтримку Греції у війні та одночасно відсутність порозуміння з грецькою владою з багатьох питань, британський уряд зайняв досить обережну позицію [Μάμαλος, 2009, с. 39]. Втім під час зустрічі Ллойд-Джордж відкрито виступив проти грецького монарха, заявивши, що поразка Венізелоса на виборах стала для Греції катастрофою. Більш того, британський політик заявив, що Греція могла б користуватися як фінансовою, так і військовою підтримкою Великобританії, якби король Костянтин не повернувся б до країни. Зрештою, Ллойд-Джордж запевнив Мелетія в беззаперечній підтримці Лондона [Μάμαλος, 2009, с. 43].

Зважаючи на позитивний клімат в переговорах з британським політикумом, Мелетій Метаксакіс вдався до відкритого засудження грецького уряду. Стратегія Мелетія Метаксакіса полягала у тому, щоб підкреслити політичну опозицію Константинополя щодо офіційних Афін, і тим самим забезпечити ще більшу підтримку з боку Великої Британії. Разом з цим, патріарх наголосив Ллойд-Джорджу на принциповій необхідності ідеологічної диференціації еллінського та грецького іредентизму. Головним аргументом Мелетія в контексті диференціації став вибір, який зробив іредентистський еллінізм, обравши його патріархом. Він акцентував увагу на тому, що народ обрав патріархом саме його, оскільки він був другим

Е. Венізелоса та вбачав у ньому «проміння пробудження для всього еллінізму» [Ναυακης, 1988, с. 110-111].

Не менш важливим в ході переговорів з Ллойд-Джорджем стало і підняте Мелетієм питання греко-турецької війни. Патріарх наголосив на тому, що грецька армія, відома своїми венізелістськими настроями, у випадку видання Костянтином наказу про відступ, відречеться від монарха, проте війну не припинить. Такі тези Мелетія містили в собі певну пропозицію до співпраці з Великою Британією, проте вже не в церковному, а в військово-політичному ключі. Адже присутність грецької армії в Малій Азії відповідала британським інтересам, особливо, зважаючи на ескалацію у франко-британських відносинах та підписаний франко-турецький сепаратний договір. Оскільки дана «пропозиція» носила доволі делікатний характер, Ллойд-Джордж вирішив обійти це питання в розмові з новообраним патріархом, проте, зрозуміло, що певні висновки про можливі перспективи були зроблені. Крім того, дана розмова мала широкі політичні наслідки для Греції, оскільки грецькому монарху було надіслано протокол зустрічі. Зважаючи на зміст протоколу та ймовірний розвиток подій, Костянтин ладен був відректися від престолу, проте в останній момент був переконаний своїм близьким оточенням в нераціональності такого рішення [Ναυακης, 1988, с. 110-111].

Полярним до лондонського візиту Мелетія став візит до Парижу, де Мелетій в період 25-30 січня 1922 р. зустрівся з Жоржем Лейгом, Жоржем Клемансо, Раймоном Пуанкаре та французькими сенаторами. Зустрічі мали доволі напружений характер, зважаючи на те, що відкрита співпраця з невизнаним турецькою владою патріархом могла зашкодити франко-турецькому союзу. Крім того, до Парижу Мелетій відправився після лондонського візиту, що теж певним чином пояснює французьку реакцію на патріарха. Європейські поїздки Мелетія IV відбувалися після Канської конференції січня 1922 р., яка вчергове загострила конфронтацію між Францією та Великобританією [Μάμαλος, 2009, с. 43-44].

Незважаючи на досить напружену атмосферу, Мелетій продовжив доводити до паризького політикуму ті ж тези, які фігурували в розмові з Ллойд-Джорджем. Патріарх знову спробував показати політичну дистанцію, яка існувала між еллінізмом Фракії і Малої Азії та еллінізмом Греції. Під час розмови з сенаторами Мелетій Метаксакіс вчергове згадав про переслідування з боку Афін та окреслив своє обрання на патріаршій престол як вираження твердої волі іредентистської ідеології [Ναυακης, 1988, с. 111].

В розмові з Жоржем Лейгом новообраний патріарх пішов трохи далі і навіть підняв питання створення держави, до складу якої входили б райони Малої Азії та Фракії, де, власне, і проживали греки-іредентисти. Проте французький політик безініціативно прореагував на такі заклики, посилаючись на те, що дана ініціатива не знайде підтримки у французькій суспільній думці. А під час розмови з французькими сенаторами, після поставленого патріарху питання щодо управління Смірною, останній висловився щодо можливості створення автономної держави до складу якої, окрім Смірни, могли б увійти Пропонтида та Дарданелли [Ναυακης, 1988, с. 112].

Абсолютно безрезультатною виявилася розмова з Пуанкаре 30 січня 1922 р. Не досягнувши жодних позитивних рішень чи, хоча б, позитивного клімату розмови, Мелетій обмежився висловленням занепокоєння щодо того, в якому становищі

опиниться християнське населення під час правління Мустафи Кемалю. Адже на той час вже існував прецедент різни греків в залишеній Францією Кілікії, яка засвідчила нестійкість гарантій, наданих турками французам.

За оцінкою грецького дослідника А. Нанакіса, аналіз переговорів Мелетія з європейськими лідерами, дає підстави твердити, що новообраний патріарх чудово орієнтувався в особливостях міжнародної політичної ситуації та уміло вибудовував бесіду, бажаючи отримати необхідну інформацію та зрозуміти тактику і стратегію свого співрозмовника [Nanakis, 1988, с. 113].

Втім, враховуючи нарізлу необхідність досягнення консенсусу, союзницькі держави визначили спосіб обрання Мелетія як суто політичну подію, в результаті якої на новообраного патріарха були покладені занадто великі надії, в рамках його політичних зв'язків та відносин з низкою держав [Μάμαλος, 2009, с. 37]. Представники Великої Британії, Франції та Італії дійшли згоди в тому, що відносини союзницьких країн з патріархом Мелетієм мають бути неофіційними. Союзники планували мати справу з Патріархатом як з інститутом, а не з патріархом, як з особистістю.

Досягненню консенсусу сприяла також Паризька конференція (березень 1922 р.). Представлений на ній план Керзона щодо врегулювання греко-турецького воєнного протистояння засвідчив готовність британців до поступок з метою пришвидшити його завершення. В ньому крім поступового виведення грецьких військ з Малої Азії і подальшого повернення Туреччині Смірни, містилось положення і про остаточну передачу Константинополю під турецький контроль. Відмова союзників виконати вимогу Кемалю негайно евакуювати Смірну зумовила продовження воєнних дій [Павленко, 2008, с. 55].

Зіштовхнувшись з неможливістю розраховувати на підтримку союзників, патріарх Мелетій IV розпочав курс на відновлення діалогу Патріархату з Грецією. В квітні 1922 року на сторінках македонської газети з'явилася інформація про те, що Патріархат прагнув розвивати діалог з організаціями греків [Erdem, 2016, с. 110-111].

Разом з цим, одним з головних завдань нового патріарха стало зближення та покращення взаємин з архієреями, які на момент виборів не підтримували його кандидатуру. Намагаючись нормалізувати відносини з автокефальними православними Церквами, він направив «листи миру», офіційно оголосивши їхніх предстоятелів примасами. Невдачі під час переговорів у Великій Британії та Франції щодо вирішення грецьких питань в Малій Азії також змусили патріарха шукати способи до встановлення консенсусу і з Портою. Проте його пропозиція була відкинута [Μάμαλος, 2009, с. 50].

Після того, як союзницькі держави в квітні 1922 р. домовились про дотримання нейтралітету в греко-турецькій війні, ставлення грецької влади до Патріархату стало більш прихильним. Зокрема, американська преса опублікувала низку промов грецького прем'єр-міністра Гунариса із закликом до Патріархату допомогти нації [Allies to be neutral in Greek-Turk war. Greek Forces Rorted Divided Into Three Groups Cut Off From Each Other, 1921, с. 2]. Остаточна воєнна поразка греків у війні та фіаско Ллойд-Джорджа у спробі завадити кемалістським військам оволодіти Константинополем у вересні 1922 р. призвели не лише до підписання Муданійського перемир'я, але й сприяли налагодженню взаємовідносин між Патріархатом та Грецією. Посилаючись на кризове становище та доцільність

національної і церковної єдності, рішення Ради міністрів прискорило відновлення взаємин восени 1922 р. [Μάμαλος, 2009, с. 52].

Тяжкі виклики, перед якими опинився Патріархат, змусив патріарха Мелетія IV ще в червні 1922 р. повідомити Е. Венізелоса про рішення призначити свого офіційного представника на всі міжнародні зустрічі та конференції, що стосувалися греко-турецьких питань та еллінізму. Тож, Лозаннська конференція, намічена на листопад 1922 р., відкрила новий етап в міжнародній діяльності Патріархату з відновлення власного авторитету та впливу.

Висновки. Таким чином, перші повоєнні спроби Патріархату заявити про себе, як про учасника повоєнного врегулювання та міжнародної політики, мали на меті не лише підвищити власний статус та авторитет, але й захистити релігійні та національні права грецького населення. Проте такі кроки Фанару та відповідь на них з боку союзницьких країн, лише засвідчили неготовність великих європейських держав брати до уваги проблему становища Церкви та християнського населення в складі турецької держави. Проблема розглядалась виключно в контексті вироблення геополітичних рішень щодо підпорядкування регіонів Близького Сходу, Малої Азії та проток Босфор і Дарданелли. Релігійні та національні права меншин захищались лише формальним внесенням до умов міжнародних угод, але не гарантувалися жодним дієвим механізмом їх дотримання. Самоусунення США від врегулювання питання поділу османських територій не дозволило реалізувати проект «остаточного» вирішення питання Константинополя та Проток шляхом створення Міжнародної держави, що могло б гарантувати автономність становища Патріархату в подальшому. Загострення франко-британських протиріччя на Близькому Сході та поразка греків в ході греко-турецької війни нівелювали розширення кордонів Греції, а також перспективу звільнення Патріархату від контролю з боку турецької держави. Протягом чотирьох повоєнних років Фанар намагався зблизитися з Союзниками, робив відкриті кроки для встановлення відносин та співпраці. Проте для великих держав Заходу Патріархат не ототожнювався з сильним та необхідним союзником.

Разом з цим, незадовільні результати міжнародної діяльності стали наслідком розколу і в політичній еліті Греції, і в середовищі архієреїв Патріархату, що сприяло поглибленню суперечностей щодо цілей іредентистської ідеології. Відсутність порозуміння між владою Греції та Патріархату, а також прагнення грецького уряду підпорядкувати собі Церкву, не дозволили консолідувати їхні міжнародні зусилля. Втім, беззаперечним є те, що перший після багатьох століть досвід міжнародної діяльності став важливим чинником для подальших зусиль Патріархату з метою відстоювання власних інтересів.

Список використаних джерел та літератури

- Allies to be neutral in Greek-Turk war. Greek Forces Rorted Divided Into Three Groups Cut Off From Each Other, 1921. *The New York Times*, April 19, 2.
- Baş, M., 2018. Lozan Antlaşması ve Fener Patrikhanesi, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 65, 281-292.
- Erdal, İ., 2004. Türk Basınına Göre; Patrikhane Konusu ve Patrik Araboğlu'nun İhracı Meselesi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 33-49.
- Erdem, N., 2016. Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios'un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI, 105-134.

- Erim, N., 1953. *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri. Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi.
- İrade-i Milliye, 1919. 19 Ekim, 8, 4.
- İrade-i Milliye, 1920. 19 Nisan, 37, 4.
- Kurt, Y., 1995. *Pontus Meselesi*, Ankara.
- Μάμαλος, Γ.-Σ., 2009. *Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στο επίκεντρο διεθνών ανακατατάξεων (1918 – 1972): εξωτερική πολιτική και οικουμενικός προσανατολισμός*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ).
- Νανακис, Α., 1988. *Η χηρεία του Οικουμενικου θρονου και η εκλογή του Μελετιου Μεταζακη (1918-1922)*, Θεσσαλονικη.
- Selamet (Selanik) gazetesi, 1921. 8 Mart, 145, 1.
- Yalçın, E., 2010. Meşrutiyet Döneminde Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasî Faaliyetleri, *Atatürk Yolu Dergisi*, 12, 157-176.
- 700,000 Greeks victims of Turks, 1921. *The New York Times*, July 10, 4.
- Миллер, А. 1951. Американский план захвата Константинополя и проливов в 1919 году, *Вопросы истории*, 3.
- Павленко, В. М., 2008. *Історія міжнародних відносин (1918 – 1939 рр.)*, Київ: «Алвія».
- Православие и экуменизм. Документы и материалы, 1902 – 1998 гг., 1999. Москва.
- Шкаровский, М. В., 2014. *Константинопольский Патриархат и Русская Православная Церковь в первой половине XX век*, Москва: «Индрик».

References

- 700,000 Greeks victims of Turks, 1921. *The New York Times*, July 10, 4. [in English].
- Allies to be neutral in Greek-Turk war. Greek Forces Rorted Divided Into Three Groups Cut Off From Each Other, 1921. *The New York Times*, April 19, 2. [in English].
- Baş, M., 2018. Lozan Antlaşması ve Fener Patrikhanesi [Treaty of Lausanne and Fener Patriarchate], *The Journal of Academic Social Science Studies*, 65, 281-292. [in Turkish].
- Erdal, İ., 2004. Türk Basınına Göre; Patrikhane Konusu ve Patrik Araboğlu'nun İhracı Meselesi [According to the Turkish Press; The Patriarchate Issue and the Issue of Patriarch Araboğlu's Expulsion], *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 33-49. [in Turkish].
- Erdem, N., 2016. Lozan Görüşmeleri Sırasında Patrikhane Meselesi Karşısında Patrik Meletios'un Yunan Kaynaklarına Yansıyan Yaklaşımı [The Approach of Patriarch Meletios Reflected in Greek Sources Regarding the Patriarchate Issue During the Lausanne Negotiations], *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI, 105-134. [in Turkish].
- Erim, N., 1953. *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri. Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)* [International law and political history texts. Volume: 1 (Treats of the Ottoman Empire)], Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi. [in Turkish].
- İrade-i Milliye, 1919. 19 Ekim, 8, 4. [in Turkish].
- İrade-i Milliye, 1920. 19 Nisan, 37, 4. [in Turkish].
- Kurt, Y., 1995. Pontus Meselesi [Pontus Question], Ankara. [in Turkish].
- Miller, A. 1951. Amerikanskij plan zahvata Konstantinopolya i prolivov v 1919 godu [American plan to capture Constantinople and the straits in 1919], *Voprosy istorii*, 3. [in Russian].
- Pavlenko, V. M., 2008. *Istoriia mizhnarodnykh vidnosyn (1918 – 1939 rr.)* [History of International Vidnosyns (1918 – 1939)], Kyiv: «Alviia». [in Ukrainian].
- Pravoslavie i ekumenizm. Dokumenty i materialy, 1902 – 1998 gg., 1999. Moscow. [in Russian].
- Selamet (Selanik) gazetesi, 1921. 8 Mart, 145, 1. [in Turkish].
- Shkarovskij, M. V., 2014. *Konstantinopolskij Patriarhat i Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v pervoj polovine XX veka* [The Patriarchate of Constantinople and the Russian Orthodox Church in the first half of the 20th century], Moscow: «Indrik». [in Russian].
- Yalçın, E., 2010. Meşrutiyet Döneminde Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasî Faaliyetleri [Political Activities of the Fener Greek Orthodox Patriarchate in the Constitutional Period], *Atatürk Yolu Dergisi*, 12, 157-176. [in Turkish].
- Μάμαλος, Γ.-Σ., 2009. *Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στο επίκεντρο διεθνών ανακατατάξεων (1918 – 1972): εξωτερική πολιτική και οικουμενικός προσανατολισμός* [The Patriarchate of Constantinople

at the center of international rearrangements (1918 – 1972): foreign policy and ecumenical orientation], Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). [in Greek].

Νανακίς, Α., 1988. *Η χίρεια του Οικουμενικου θρονου και η εκλογή του Μελετιου Μεταξακι (1918 – 1922)* [The widow of the Ecumenical throne and the election of Meletios Metaxakis (1918 – 1922)], Θεσσαλονικη. [in Greek].

THE ECUMENICAL PATRIARCHATE OF CONSTANTINOPLE AFTER THE WORLD WAR I (1918 – 1922)

Yulia Honchar

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of World History and Archeology,

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Anna Korostelova

Student,

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. The article researches the international activities of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the period from the end of the World War I to the Lausanne Conference. Particular attention is focused on the attempts of the Patriarchate to take part in the post-war settlement and acquire international legal personality. On the basis of American and Turkish periodicals, the idea of the goals and tools of the international activity of the Patriarchate in the context of new post-war realities was expanded. The specifics of solving the issue of Constantinople and the Straits in the course of the Paris Conference were considered and the reasons for the unwillingness of the allied states to separate the problem of the Patriarchate into a separate issue were determined. The participation of the delegation of the Patriarchate in the London Conference of 1920 and the importance of inter-Allied contradictions in the course of the Greco-Turkish war for the position of the Patriarchate are researched. The views and activities of Patriarch Meletius IV regarding attracting the support of the allied states in 1922 are revealed and analyzed. With the involvement of Greek historiography, the negative influence of the internal political situation in Greece and the split in the irredentist movement on the results of the Patriarchate's international activities is revealed. Conclusions were made about the significance of this period for the further activation of the international direction of the Patriarchate.

Keywords: the Ecumenical Patriarchate of Constantinople, World War I, the Paris Peace Conference, the London Conference of 1921, Great Britain, France, USA, Greece, Turkish state, the Greco-Turkish War (1919 – 1922), the Lausanne Conference.